

VOLMAR DELHEIJ

DOCOMOMO EN HET NIEUWE BOUWEN IN HEERLEN

Glaspaleis te Heerlen rond 1935.

Wat hebben steden als Moskou, Sofia en Rome gemeen met Heerlen? Moskou heeft zijn Narkomfin-gebouw, Sofia zijn Ozvobozhdenie-bioscoop, Rome zijn Palazzo Postale. En Heerlen? Heerlen heeft ... het Glaspaleis. Wat die gebouwen met elkaar verbindt is DoCoMoMo¹. Dit is een internationale vereniging die streeft naar het inventariseren, documenteren en conserveren van de producten van de Moderne Beweging: een architectuuropvatting die in Europa tussen de jaren 1925 en 1965 van enorme betekenis is geweest. Van de producten van die Moderne Beweging, of het Nieuwe Bouwen, zoals de Nederlandse variant heet, bezit Heerlen er een tiental

van waarde, waarvan twee van nationale topklasse.

Wat is dat, het Nieuwe Bouwen? Het Nieuwe Bouwen vierde in Nederland hoogtij in de periode tussen de beide wereldoorlogen. Het probeerde met de bouwtraditie van dat moment te breken en stelde zijn vormen sterk afhankelijk van het karakter van de eigen tijd. Een tijd van dynamiek, techniek, industrie en verkeer. Het bediende zich in het bouwbedrijf bij voorkeur van gestandaardiseerde, industrieel vervaardigde materialen en maakte gebruik van nieuwe constructie-technieken. Hierdoor kregen de gebouwen lichte, open ruimten van glas, beton en staal, platte

daken, nieuwe verhoudingen tussen binnen en buiten en een functioneel doordacht comfort. De humanitair-ideologische visies van het Nieuwe Bouwen richtten zich vooral op stedenbouw en sociale woningbouw. De Nederlandse architectuur van de Moderne Beweging uit de periode 1920-1940, het Nieuwe Bouwen dus, is er een van hoge kwaliteit en geniet met het werk van architecten als Rietveld, Duiker, Brinkman en Van der Vlugt, Oud en Dudok, om enkele te noemen, terecht wereldfaam.

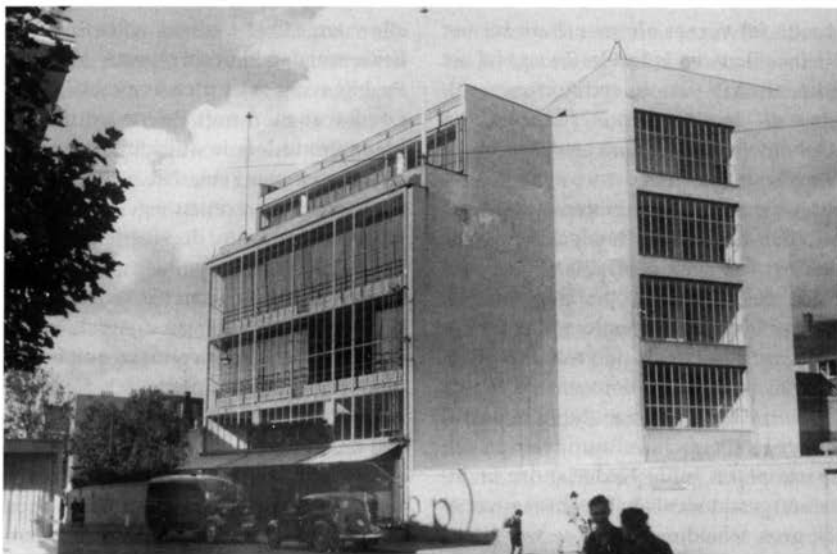
DoCoMoMo

De naam DoCoMoMo is afgeleid van 'International working party for Documentation and Conservation of buildings, sites and neighbourhoods of the Modern Movement'. Nu de producten van het Nieuwe Bouwen aan het eind van hun economische levensduur zijn aangekomen, is het probleem van het behoud van de belangrijkste van die gebouwen actueel. In veel gevallen zelfs acuut. Zoals bijvoorbeeld het sanatorium Zonnestraal te Hilversum. Dit gebouw, een ontwerp van architect Jan Duiker (1890-1935), is wellicht in Nederland het belangrijkste product van het Nieuwe Bouwen. Dit wereldwijd geprezen object verkeert grotendeels in sterk vervallen toestand. Naar aanleiding van een onderzoek naar de mogelijke restauratie van sanatorium Zonnestraal werd DoCoMoMo in 1989 opgericht. Inmiddels is het een internationale vereniging met afdelingen in meer dan dertig landen. Sanatorium Zonnestraal stond bovenaan de nationale top-5 van bedreigde monumenten waarvan Monumentenzorg vindt dat ze absoluut behouden dienen te blijven. Nu, in 1994, wordt mede dankzij de inspanningen van DoCoMoMo gestart met de volledige restauratie en zal het complex weer in gebruik worden genomen als ziekenhuis.

Om te weten wat men behouden moet, dient men ook te weten wat er zoal is. Daarom stelt DoCoMoMo zich ten doel te gaan inventariseren en documenteren. Op die wijze probeert men te bepalen welke gebouwen boven de grote massa uitstijgen en het behouden waard zijn. DoCoMoMo-Nederland heeft de gemeente Heerlen gevraagd na te gaan welke gebouwen binnen haar grenzen onder het Nieuwe Bouwen vallen. Normaliter wordt de inventarisatie gedaan door vrijwilligers, zoals DoCoMoMo geheel uit vrijwilligers bestaat. Volgens DoCoMoMo-Nederland heeft Heerlen wat betreft het Nieuwe Bouwen een aparte status.² Heerlen is namelijk veruit de belangrijkste Nieuwe Bouwen-stad in Zuid-Nederland en een van de weinige voorbeelden in het katholieke Zuiden waar in de jaren dertig sprake was van een gevoel voor architectuur dat voldoende ruimte voor het Nieuwe Bouwen bood. De rol van burgemeester Van Grunsven is daarin van groot belang geweest omdat deze zich niet alleen sterk maakte voor de lokale architectuur, maar ook niet schuwde om enige druk op de architectkeuze uit te oefenen.

De Heerlense top-tien

Omdat Heerlen zich vandaag de dag nadrukkelijk als architectuurstad profileert, lag het voor de hand de inventarisatie door de gemeente zelf te laten uitvoeren, aldus DoCoMoMo. Het Stadsarchief Heerlen, dat een belangrijke verzameling architecten-archieven bezit, liet de opdracht vervolgens uitvoeren door zijn architectuurmedewerkers. Er werd een selectie gemaakt van tien waardevolle objecten in Heerlen die tot het Nieuwe Bouwen gerekend kunnen worden, of daar in ieder geval sterk verwant mee zijn. Dit zijn respectievelijk het woonhuis Kouvenderstraat 132 uit 1930 van architect C. de Smet, het voormalig

Winkelhuis Kneepkens, F. Peutz 1939.

hoofdkantoor Oranje Nassau Mijn I uit 1931 aan de Kloosterweg van architect D. Roosenburg, het voormalige warenhuis de Hema en café-restaurant Castellum uit 1939-1940 aan het Raadhuisplein van architect D. Brouwer en de spoorbrug in de Cramer uit 1949 van de architecten van de bouwafdeling van de Nederlandse Spoorwegen. Van de bekende Heerlense architect Frits Peutz (1896-1974) zijn opgenomen diens woonhuis uit 1931 aan de Oude Lindestraat, de voormalige ULO-school uit 1931 aan de Laan van Hövell tot Westerflieër, het voormalig Retraitehuis Mgr. Schrijnen uit 1932-1933 aan de Oliemolenstraat, het Glaspaleis uit 1934-1935 aan de Bongerd, de bioscoop Royal uit 1937 aan het Stationsplein en tot slot het voormalig winkelhuis Kneepkens uit 1939 aan de Dr. Poelsstraat.

Hoewel alle hier genoemde objecten reeds in deze of gene architectuur-publicatie eervol zijn vermeld, ziet de leek niet altijd dat ze van waarde zijn. Wie staat stil bij de spoorbrug in In de Cramer, achter het gebouw van het

Limburgs Dagblad? Weinigen. Dit opvallende grauwe produkt van het Nieuwe Bouwen heeft echter een fraaie vormgeving die ontleend is aan het werk van Van Ravesteyn, bekend van zijn werk voor de Spoorwegen. Of het voormalige Hema-gebouw aan het Raadhuisplein. Eerst was men binnen de gemeente Heerlen nog van mening dat het afgebroken en vervangen kon worden door een nieuw Cultureel Centrum. De financiële onhaalbaarheid van dit plan heeft het Hema-gebouw gered. Wie goed kijkt, ziet dat dit gebouw - van de in het verzet gesneuvelde Amsterdamse architect Dirk Brouwer - een pareltje is, met vooral aan de Dr. Poelsstraat een prachtige dynamische gevel.³

De architect F. Peutz

Maar het is vooral Frits Peutz die in de Heerlense inventaris voor DoCoMoMo wordt opgevoerd als de coryfee van het Heerlense Nieuwe Bouwen. Begrijpelijk, want meer dan de helft van de geselecteerde objecten zijn van zijn hand. Zelf heeft de architect zich echter

steeds fel verzet als men hem bij het Nieuwe Bouwen indeelde. Zo zou hij het lidmaatschap van de architectenverenigingen 'De 8' uit Amsterdam en van 'Opbouw' uit Rotterdam geweigerd hebben.⁴ Beide waren in de twintiger en dertiger jaren toonaangevend voor het Nieuwe Bouwen in Nederland. Maar ook het jasje van de Delftse School (of beter: de architectuuropvatting van M.J. Granpré Molière, hoogleraar te Delft), die wordt gezien als de grote tegenhanger van het Nieuwe Bouwen, was Peutz te klein. De Heerlense architect neemt vanwege zijn architectuuropvatting een aparte plaats in de Nederlandse architectuurgeschiedenis in. Peutz zag namelijk geen scheiding tussen de traditie en het moderne, maar zag slechts continuïteit. En juist daarom is Peutz in een vergeethoekje van de Nederlandse architectuurgeschiedenis geraakt. Deze geschiedenis is namelijk gebaseerd op die genoemde scheiding van opvattingen: er was het traditionalistische bouwen en er was het moderne bouwen, dat juist met

alle voorgaande tradities wilde breken.⁵ Beide stonden lijnrecht tegenover elkaar. En bijgevolg wist men eenvoudig niet goed wat men met Peutz aanmoest. Maar inmiddels is duidelijk dat waar tijdgenoten van Peutz het zochten in de antithese, zich afzetten tegen traditie of tegen modernisme, de Heerlense architect het zocht in de synthese.

Hij wilde de eigen tijd met de traditie verzoenen. Veel van zijn gebouwen uit de dertiger jaren vertonen onmiskenbaar de invloed van het Nieuwe Bouwen. Bij een eerste beschouwing lijken deze evident gewijd aan deze bouwstijl. Maar wie verder zoekt en beter kijkt, ontdekt vrijwel altijd elementen die aan de traditie ontleent zijn. Bij het Retraitehuis Mgr. Schrijnen - de oude benaming voor het gebouw van de Universiteit voor Theologie en Pastoraat (UTP) aan de Oliemolenstraat - is bijvoorbeeld de plattegrond traditioneel, terwijl de opbouw die van het Nieuwe Bouwen is. Maar bij het ontwerpen van dit gebouw had Peutz af te rekenen met

zeer moeilijke bodemgesteldheden die een traditioneel ontwerp en constructie niet toelieten. En dit leidt ons naar een wezenlijke vraag, als we weten wat hij enkele jaren daarvoor op een steenworp afstand allemaal heeft gebouwd: had hij bij normale omstandigheden eenzelfde type als het Mgr. Schrijnenhuis ontworpen? Het antwoord moet ontkennend zijn. Zo maskeert verder de hoofdgevel van zijn eigen woonhuis, met de spiraalvormige plaatsing van de ramen en de bekroning daarvan met een expressionistisch beeldhouwwerk van Charles Vos, een verspringing van de gevel. Een Nieuwe Bouwer pur sang had hier niet zoals Peutz de geknikte rooilijn gevolgd maar de gevel recht gehouden. Voor Peutz was dit echter aanleiding om de knik met een barok spiraalelement en de illusie van een pilaster te maskeren. Hierdoor mengt hij traditionele hulpmiddelen met moderne vormen en voegt hij daarmee iets toe. Ook in zijn meest Nieuwe Bouwen-achtige ontwerp, het Glaspaleis, is dezelfde opvatting

aanwezig. Om het nog ingewikkelder te maken gebruikte Peutz in zijn eigenhandige beschrijving van het Glaspaleis in het Katholiek Bouwblad zelfs de typerende terminologie van het Nieuwe Bouwen. Deze terminologie verwees naar de nieuwe en op technologie gebaseerde cultuur zoals die in scheepsbouw, auto-industrie en vliegtuigbouw tot uitdrukking kwam. Maar wat het Glaspaleis, buiten de reeds bekende karakteristieken zoals de paddestoelconstructie, de glasarchitectuur en het ontluuchtings-systeem, uniek in Nederland maakt, is dat het zich perfect voegt in een volstrekt historische omgeving. Brinkman en Van der Vlugt bij de Van Nelle-fabriek in Rotterdam en Duiker bij het sanatorium Zonnestraal in Hilversum hadden een dergelijk probleem niet op te lossen. Deze Nederlandse toppers van het Nieuwe Bouwen werden in een vrije en onbebouwde omgeving neergezet. Peutz daarentegen had rekening te houden met een Romaans monument en een vrij organisch gebouwde omgeving binnen

Interieur van het Glaspaleis.

het oude Landsfort. Met de glasarchitectuur gaat Peutz de dialoog met die omgeving aan. Een bakstenen gebouw was een plompe blok naast het monumentale kerkgebouw geworden. Het gebouw mocht geen concurrent van het nabije godshuis worden, want dat was voor de katholieke Peutz van hogere orde. Door de openheid van het glas ontmaterialiseert hij het gebouw als het ware, maar blijft het unieke karakter behouden. Ook bij het Glaspaleis gebruikt Peutz een knik in de glasgevel aan de kerkzijde. Ook hier volgt hij de rooilijn, waar anderen deze recht getrokken zouden hebben. Hierdoor voegt het gebouw zich in het bestaande stratenplan en de gebouwde omgeving. Voeg daarbij het gegeven dat het gebouw aan de lokale markt ligt en Peutz het gebouw opvatte als een opeenstapeling van markten, die slechts door glas van de weersinvloeden gescheiden werden: men kan moeilijk beweren dat de architect geen rekening heeft gehouden met de omgeving.

Ik zou het nog sterker willen definiëren: het Glaspaleis is een modern Gesamtkunstwerk: alles in dit gebouw heeft zijn reden, niets is zomaar gedaan, detail en totaal zijn niet los van elkaar te zien. En daarin schuilt de traditie bij het Glaspaleis. Omdat men niet goed raad wist met deze eigenaardigheden, werden ze als een typerende karaktertrek van de architect verklaard en daarmee feitelijk tot een gril van Peutz gemaakt. Maar de verklaring is fundamentele en van hogere orde: hij laat de lokale omstandigheden bepalen welke vorm, welke constructie en welk materiaal op die specifieke plaats en bij die specifieke opdracht past en hij gaat nooit a priori van een bepaalde stijl uit. Hetzelfde was eerder het geval bij het Retraitehuis (UTP) en zal later het geval zijn bij het Raadhuis in Heerlen. Om Peutz het consequent toepassen van de regels van het

Nieuwe Bouwen toe te dichten is daarom volstrekt onjuist en verraadt een oppervlakkige zienswijze.⁶ Terecht spreekt de DoCoMoMo-inventaris van de Gemeente Heerlen dan ook van de verwantschap van Peutz met het Nieuwe Bouwen. Die verwantschap en de - althans bij kenners - onomstreden kwaliteit van zijn werk is voor DoCoMoMo meer dan voldoende reden om zich ook voor het behoud van deze gebouwen sterk te maken.

Het staat buiten kijf dat het Glaspaleis van hoog niveau is. Toch is het naar mijn mening eigenlijk te gek voor woorden dat het Retraitehuis Mgr. Schrijnen niet hoog in de Nederlandse architectuurgeschiedenis staat aangeschreven. Toen het net voltooid was haalde het internationaal gezaghebbende tijdschriften als Casabella en Nuevas Formas. Daarna heeft het echter in de architectuurwereld zijn naam eer aangedaan en een teruggetrokken leven geleid. "Zelfs zodanig dat het bij de samenstelling van de top-30 van DoCoMoMo-Nederland te weinig stemmen haalde", bekent DoCoMoMo.⁷ Diegenen die het gebouw wel goed kennen zijn het er echter over eens dat het over dezelfde kwaliteiten beschikt als het wereldberoemde raadhuis te Hilversum van Dudok (1884-1974). Boosdoener is mogelijk dat het gebouw letterlijk aan het zicht wordt onttrokken door de boomrijke omgeving. De allure van het gebouw, die de fotograaf Mantz zo treffend vastlegde, valt slechts met grote moeite te bewonderen. Uit het oog, uit het hart?

Het Glaspaleis

Het is jammer dat het Glaspaleis op de Bongerd niet meer in zijn oorspronkelijkheid is te bewonderen. Ook dit magistrale werk van Peutz haalde de internationale vakpers om vervolgens, net als het Retraitehuis, in de landelijke

belangstelling wat weg te zakken. Nadat de firma Schunck het gebouw had verlaten werd het in 1974 gerenoveerd, waar restauratie op zijn plaats was geweest. Het aanbrengen van zonwerend glas vernietigde de transparantie, stalen kozijnen werden vervangen door aluminium, het typerende grijs van de murendelen kreeg een lelijke rode en bruine tint. Toch wordt het door DoCoMoMo hoog op de eigen hitlijst geplaatst en gezien als een onomstreden topstuk. Mede omdat onderzoek inmiddels heeft aangetoond dat de beschadigingen herstelbaar zijn.⁸

Met de inventarisatie van de Gemeente Heerlen voor DoCoMoMo zijn we weer een document rijker dat getuigt van de hoge kwaliteit van de architectuur in Heerlen. Maar waar het om gaat, en dat is ook het doel van DoCoMoMo, is dat datgene wat kwaliteit heeft voor komende generaties beschermd wordt en behouden blijft. De gemeente Heerlen geeft in haar Nota Architectuurbeleid de reden hiervoor zelf aan: "de architectuur is een belangrijke drager van ons culturele erfgoed".

NOTEN

1. Voor DoCoMoMo zie H.-J. Henket en W. de Jonge, Conference proceedings first international DoCoMoMo Conference 1990, Eindhoven 1991 en B. Hulsman, De modernen hadden inhoud. DoCoMoMo en het lot van 50 jaar oude gebouwen, in: NRC Handelsblad 2 april 1993. De intro van dit artikel is geïnspireerd op die van de laatstgenoemde publikatie.
2. Mededeling Anita Blom, consulente voor Limburg van DoCoMoMo-Nederland.
3. Zie voor het Heerlense Hema-gebouw Volmar Delheij en Marcel Put, Twee voor de prijs van één, de gezichtsbepalende geschiedenis van het Heerlense Hema-gebouw, in: LvH 43 (1993) 53-73.
4. Mededeling W.P.A.R.S. Graatsma. Graatsma heeft bij de bestudering van het archief Peutz voor de samenstelling van diens oeuvrecatalogus in het begin van de jaren tachtig deze weigering op schrift gezien. De schrijver van dit artikel heeft in 1992, als medewerker van het Stadsarchief Heerlen, het archief Peutz inge-

zien. Het genoemde stuk is echter niet aange-troffen.

5. Voor een nieuwe benadering van het twintigste-eeuwse Traditionalisme, namelijk gezien als een vorm van modernisme, zie H. Ibelings, Het andere modernisme. Traditionalistische architectuur in Nederland 1900-1960, in: Archis, 1988, nr. 6, 36-52 en J.P. Baeten, Hollandse Beaux-Arts, in: De Sluitsteen 8 (1992) 4-21.
6. Zie J.C.G.M. Jansen, Architectuur en stedenbouw in Limburg 1850-1940, Zwolle 1994, 67.
7. Mededeling Anita Blom.
8. A. Kolen, A neglected monument: the 'Glas-palace' at Heerlen (Peutz, 1934), in: Henket en De Jonge, Conference proceedings 1990, 194-197.

JACOB KEPPELS

KIND VAN EEN JOODSE VADER

Kroniek van de familie Keppels Lipmann Pakula (deel 2)

Het Land van Herle publiceert in vijf afleveringen de jeugd- en oorlogsherinneringen van de bekende Heerlense marktkoopman van Joodse komaf, Jacob Keppels (1929). Hij bracht die jaren door in achtereenvolgens Aken, Schaesberg en Heerlen. In dit egodocument brengt de marktkoopman onder woorden hoe zijn familie en hijzelf het in het nazi-Duitsland van de jaren dertig steeds moeilijker kregen. In 1939 besloot de familie Keppels daarom naar Limburg uit te wijken.

In dit tweede nummer van 1994, een halve eeuw na de bevrijding van onze provincie, vertelt Keppels hoe zijn vader naar Antwerpen vlucht en de familie besluit naar Schaesberg uit te wijken.

De nazificering van Aken

Wanneer ik zo terugblik op de jaren 1933-1935, de jaren voordat ik op school kwam, en de oudere Duitse mensen hoor zeggen "das haben wir nicht gewusst" of "wir waren hieran nicht beteiligt", dan ga ik ver terug in mijn herinnering en denk aan die voor ons kinderen gruwelijke en onwerkelijke tijd. Toen werd het net rond de joodse inwoners van Aken steeds strakker aangehouden. Steeds weer werden nieuwe wetten tegen ons aangenomen, chicanes op touw gezet en zeer snel tot uitvoering gebracht. De SA, de SS en de SD verichtten hun schanddaden.¹ Zelfs de HJ (Hitlerjugend) en BDM (Bund Deutscher Mädel) deden mee. De knokploegen van de SA werden steeds groter, men zag er brave huisvaders bij, en ook brave katholieken die opeens de 'Deutsche

Männerschaft' en het 'Deutschtum' groot gingen schrijven. De mensen wendden hun hoofd af of deden mee door middel van provocaties, harteloosheid, boycot of door deze maatregelen met precisie door te voeren. Steeds meer joodse bekenden, vrienden en collega's waren niet meer aanwezig bij de sabbathdiensten in de synagoge. Men emigreerde nu het nog tijd was, men trok zich uit het openbare leven terug en meed culturele gebeurtenissen: er vielen gaten in de joodse gemeenschap.

De heer Dublon, de praeses van de joodse gemeente van Aken, was voor iedereen een grote steun. Ook voor ons, in de tijd dat het ons minder goed ging en wij van gevers ontvangers werden. Wij ontvingen voedselpakketten die natuurlijk kosjer waren met Pesach (joods paasfeest), Sukkot (Loofhuttenfeest) en Chanoeka (feest ter inwijding van de tempel in Jeruzalem). Wij werden vaak door de SA, HJ en het uitschot van de straat gehinderd om de synagogedienst te bezoeken. Wat ons overkwam ondergingen de meeste joodse families. Vader kreeg geen werk. Trudi mocht niet meer naar de joodse school aan de Fischmarkt, verder leren was haar verboden. Ze begon in de huishouding van het gezin Saul, beter bekend als 'Gummi Saul'. Wij kwamen in een nood-situatie. Omdat een van de winkels op de Augustinerbach 26 leeg kwam te staan, begon moeder hierin een eenvoudig klein restaurant. Het werd al gauw bekend als de 'D-Zug', daar het drie grote ruime kamers achter elkaar had. Wij kregen veel gasten, aangelokt door

de lage prijzen, de eenvoudige menu's en een vriendelijke bediening. Het begon goed te lopen, totdat de familie Graf die op de Annuntiatenbach een frieture had, een hetze tegen ons begon. Intussen was ik in de gewone Volksschule naar de eerste klas gegaan. Ik was mijn klasgenoten ver vooruit, omdat ik reeds schrijven, lezen en rekenen kon: vader heeft me hierbij veel geholpen. Ook aardrijkskunde en geschiedenis had ik geleerd. Vader deed veel in de tuin, want naast lezen, studeren en wandelen had hij niets om handen. Hiermee vulde hij zijn dagen en hielp ook in de keuken. Toen kreeg hij van de joodse gemeente de opdracht om in de joodse schooltuin als leraar tuinbouw de jonge Haloetzim (pioniers), meisjes en jongens, voor te bereiden op de jeugdalya, om zo de kinderen nog een kans te geven om te kunnen emigreren naar Palestina. Margot en ik kregen ook deze opleiding. Wij hadden immers het zionisme met de moedermelk binnen gekregen. Het waren mooie dagen als wij vrij van school of vakantie hadden.

Intussen waren wij weer eens verhuisd, van de Rolandstrasse naar Augustinerbach 26, waar wij in het achterhuis woonden. Vader had de woning in de Rolandstrasse aangehouden. Er werd geregeld gecontroleerd of hij 's avonds bij ons was en daar ook sliep: de anti-joodse "arische Nürnberger Gesetze" verboden dit. Dit was erg vervelend voor vader, die soms tot drie verschillende kamers per maand had omdat, wanneer men erachter kwam dat hij jood was, men hem de kamer weer opzegde. Nergens vond hij rust. Vaak ben ik 's avonds met hem meegegaan en heb bij hem geslapen, zodat hij niet alleen was. Hij heeft mij veel verteld en uitgelegd. Nu ik ouder ben dan mijn vader destijds was, is alles me veel duidelijker geworden. Hij was net een hert, opgejaagd door hyena's of wolven. Hoe

is het mogelijk dat mensen zo snel kunnen veranderen. Men leefde steeds in angst en schrik, elk aanbellen in de avond zorgde voor onrust. Moeder hield het hoofd koel en liet haar ingenomen standpunt en principe niet los: haar grote liefde voor vader en ons kinderen. Omdat Ludwig, mijn halfbroer uit moeders eerste huwelijk, ergens voor de grap had ingebroken kwam hij in een opvoedingsgesticht terecht. Dit werd moeder aangerekend, omdat ze vasthield aan 'haar jood'. Men trok zich langzaam van ons terug en wij kwamen helemaal in een isolement te zitten. Opa Wilhelm hield het met ons tot de laatste minuut en ook tante Netta (maar niet haar man) en mijn nicht Anna, de dochter van de oudste zus van vader. Vader, Trudi en ik gingen daar elke zondagmorgen heen.

Omdat moeder gebukt ging onder geldzorgen ten gevolge van de 'Hauszinssteuer', andere belastingen en het onderhoud van de drie panden, hadden wij het financieel niet erg breed. Wij waren op de sociale hulp van de joodse gemeente aangewezen. Wij werden door deze instantie gekleed, kregen levensmiddelenpakketten en soms ook geld om ons hoofd boven water te houden. Moeder moest de 'D-Zug' opgeven omdat er tegen ons geageerd was en omdat Käthe het niet zo nauw met de kas nam. Mijn halfbroer Willie nam de zaak over, maar hield het niet lang vol.

Wij verhuisden weer naar de Rolandstrasse 47 en ik kwam in een andere school in de Passtrasse. Ook hier werden we door de burens met de nek aangekeken, want die hadden intussen ook allemaal het 'bruine hemd' aange trokken en de partijspeldjes opgestoken. Het werd steeds stiller om ons heen, men deed net of we er niet waren of een of andere huiduitslag hadden. Vader moest weer een kamer zoeken; 's nachts en bij het ochtendgloren kwam de poli-

tie om te controleren of hij soms bij ons was. Vader was intussen statenloos, de Poolse pas had hij moeten afgeven en hij moest zich elke week melden bij de vreemdelingenpolitie. Het spel van kamertje zoeken begon weer opnieuw. Wist de huurbaas dat hij jood was, dan moest hij verdwijnen, want "an Juden vermieten wir keine Zimmer". Het was hopeloos en uitzichtsloos. In het huis hadden wij veel steun aan Mevrouw Cornelly, die van ons de eerste etage had gehuurd. Zij was altijd even vriendelijk, ook tegen vader.

'Bruin' onderwijs

Op school mocht ik aan veel onderdelen van het leerplan niet meedoen. Onze onderwijzer, die telkens met ons naar de volgende klas overging, had ook de 'NSDAP Spange' op. Hij wist wie ik was, dat ging rond als een lopend vuurtje, maar hij liet tegenover mij niets merken. Het onderwijs was doordrenkt met politieke ideologie. Het begon 's morgens met de Hitlergroet, die ik niet hoefde te brengen want ik was in die tijd nog

statenloos. De school begon om 8.00 uur en duurde tot 12.00 of 13.00 uur. Het eerste uur werd besteed aan politiek. Kranten moesten voorgelezen worden en hierover moesten we onze mening neerschrijven in opstellen. Er werd veel aandacht besteed aan sportbeoefening. Aardrijkskunde werd tevens gebruikt als politiek onderricht: de aanspraken van Duitsland op Elzas-Lotharingen, op het Sudetenland en op Pools Oost-Pommeren en Danzig waren thema's waar veel tijd aan werd besteed. Ook troepenverplaatsingen en de inlijving van Oostenrijk (de Ostmark) waren aktueel. De nieuwe schoolboeken wemelden van citaten van Hitler, hij werd verheerlijkt. Redevoeringen van Hitler, Göbbels en andere bonzen moesten thuis beluisterd worden. Intussen had namelijk de 'Volksempfänger', de eenheidsradio die alleen Duitse zenders kon ontvangen, zijn intrede gedaan. De kinderen die thuis geen radio hadden, moesten naar school om er daar naar te luisteren. Hierover moesten weer opstellen gemaakt worden. Het was elke dag

weer nazisme. Sport, culturele manifestaties, alles was maar op één leest geschoeid: de verheerlijking van het arische Duitse volk. Godsdienst werd gegeven door een onderwijzer, die ze 'bruin' bakte. Er kwam schooltandverzorging; schoolmelk en soep werden verstrekt à 10 Pfennig (wie die niet had kreeg ze gratis). Vliegtuigmodellenbouw, sportwedstrijden tussen de scholen onderling, atletiek, les in voetballen door een trainer van Allemannia Aken, wandelwedstrijden waar krentebroodjes en melk gratis werden uitgereikt. Het bezoeken in klassikaal verband van het marionettentheater waar Faust werd opgevoerd, waarin de joden werden verafschuwd. Het inzamelen van zilverpapier en oude materialen. Het noteren van namen van mensen die zich laatdunkend over Hitler en zijn nazi's hadden uitgelaten. Verklikkerij. Het controleren van de 'Eintopfsonntag' thuis, waar zich veel strubbelingen voordeden, want men mocht immers die zondag maar één gerecht op tafel brengen: alles stond in het teken van de nazificering.

Kinderen die ziekelijk waren of het niet al te breed hadden, werden in vakantiehuzen of bij boeren ondergebracht. Ook moest zich iedereen in de klas opgeven voor de 'Pimpfe', dat waren dan 'kabouters', maar dan met het uniform van de Hitlerjeugd aan.

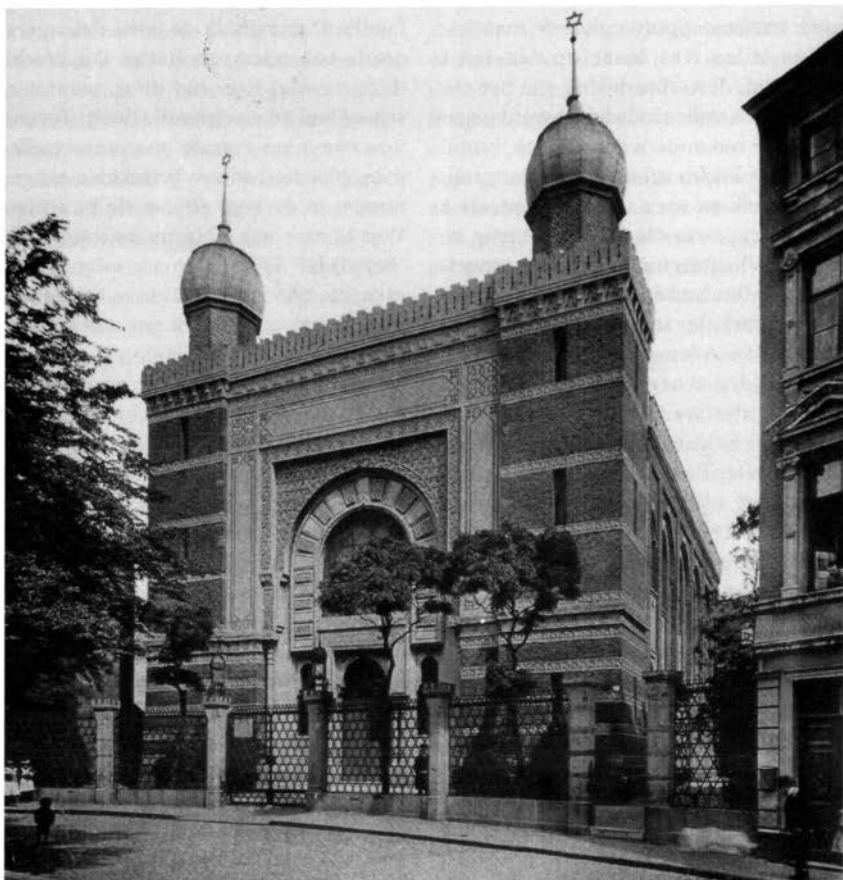
De Akense joden worden geïsoleerd

Van moeder kreeg ik een brief mee waarin zij verklaarde dat wij Nederlanders waren en wij hieraan niet hoefden mee te doen. De onderwijzer heeft hiervan kennis genomen en ik was de enige uitzondering die hierbij gemaakt werd ... Ik werd tot het zwarte schaap verklaard. Alleen door mijn goede resultaten kon ik mij enigszins handhaven. De kinderen in de straat meden ons. Wij speelden veel op de boerderij van de

familie Dammers in de Sörs, dat waren goede bekenden van Käthe. Die bracht daar meestal haar tijd door, want aan school had ze een broetje dood. Tevens was een zoon van de boer onze melkman. Moeder had een betrekking aangenomen in de keuken van de buurman Von Körner in de Hartmannstrasse, de 'Bolsstube'. Het waren erg vriendelijke mensen. Moeder verdiende er niet zo veel, ik geloof 50 mark per week, maar er waren veel voordelen aan deze betrekking verbonden. Bijvoorbeeld als de keuken werd opgeruimd mochten wij alle grutterwaren komen halen, ook veel kippehuid, die niet in de soep gekookt werd. Vader deed thuis de huishouding, wat hem goed afging. Wij aten kip tot deze ons de oren uit kwam, kippesoep, kippelever en kippesla. Van de zoon, die ouder was dan ik, kreeg ik het oude speelgoed en de kleren. Wij waren er allemaal blij mee, want de toestand werd steeds erger, zeker voor vader.

Moeder besliste dat Margot en ik toch maar de communie moesten doen. Vader was er tegen. Maar waar was een uitweg? Wat wisten wij kinderen toen veel, wij moesten ons steeds neerleggen bij beslissingen die de ouders namen. Maar ik geloof nu dat moeder een zeer vooruitziende blik heeft gehad, want innerlijk in je diepste zelf bleef je toch joods. Wat in je zit, kan niemand je afnemen; dat heb je en houd je, je leven lang, daar ben ik me steeds meer bewust van geworden.

De Nürnberger Gesetze werden stringent doorgevoerd, de verdere 'Arisierung' van Duitsland, het onderdrukken van minderheden en andersdenkenden. Hierbij waren de joden altijd de eerste slachtoffers. Men zocht en vond steeds weer chicanes tegen ons, er was voor ons haast geen uitweg meer. Moeder moest zich steeds weer beroepen op haar Nederlandse nationaliteit. Dat behoedde ons voorlopig voor de

De Synagoge te Aken aan de Promenade-Platz. In 1862 in Moorse stijl gebouwd door prof. Wickop; door brand verwoest op 10 november 1938. (Fotocollectie Stadtarchiv Aachen)

ergste zaken. Toch werd moeder steeds meer onder druk gezet om de Nederlandse nationaliteit op te geven: "Sie sind doch Deutsche", kreeg ze steeds weer te horen. "Hoe kunt u zich dan met een jood ophouden en bovendien er nog kinderen mee hebben?" Zij zeiden niet "joodse kinderen", maar "Judenbälge", dat klonk erger.

De joodse schooltuin moest sluiten, dus de opleiding van de jeugdalya (pioniers) was afgelopen. Hopen we maar dat enige leerlingen van vader op tijd Palestina hebben kunnen bereiken en iets van wat vader hen had bijgebracht

als kibboetsim hebben kunnen gebruiken. Vader had daardoor weer geen werk. Hij kreeg geen uitkering, wel af en toe iets van het joods maatschappelijk werk. Werk was er voor joden niet.

Vluchten of niet?

De heer Dublon, onze grote vriend, zei tegen vader: "Leo, het wordt tijd dat je uit Duitsland gaat verdwijnen. Je hebt zoveel eigen mensen geholpen, nu helpen we jou. Ik ben zelf te oud om nog te emigreren, maar jij en Trudi krijgen van ons reisbiljetten en we zullen kijken naar welk land jullie kunnen gaan. Om

Synagogenbau in Heerlen

Wie eine nichtjüdische Gemeindeverwaltung betrogen werden sollte

In Holland, unweit der deutschen Grenze, liegt die Ortschaft Heerlen. Sie war schon von jeher mit Juden reich beglückt. In den letzten Jahren aber hütten sich aus Deutschland und aus Polen so viel Juden neuerdings angehäuft, daß die alte Synagoge in Heerlen nicht mehr ausreichte. Die Juden beschloffen, eine neue Synagoge zu bauen und sie errichteten sie auf dem alten Judenfriedhof. Die Baukosten zusammenzubringen, war ihnen eine Beichtigkeit. Wie überall, so ist auch in Heerlen der Jude reich, der Nichtjude arm. Trotzdem beschloffen

Im Talmud, dem Religionsgesetzbuch der Juden, steht geschrieben:

„Es ist erlaubt, die nichtjüdische Obrigkeit zu betrügen.“ (Toschen hamischpat 369, 6 Haga.)

„Es ist gestattet, wenn ein Jude ein Geschäft mit einem Nichtjuden macht, diesen an Maß, Gewicht oder Zahl zu betrügen.“ (Toschen hamischpat 183,

Deel van een kranteknipstel uit het Duitse antisemitische weekblad 'Der Stürmer'. Dit blad werd opgericht door de beruchte Julius Streicher ('Die Juden sind unser Unglück'). De anti-joodse hetze werd in 1936 o.a. gevoed met een artikel over... de bouw van de nieuwe synagoge in Heerlen.

Margot en Jacob hoef je je geen zorgen te maken, wij zorgen zolang voor hen en omdat ze de achternaam van je vrouw hebben, zullen ze niet al te gauw opvalen. Wij helpen hen, misschien kunnen ze later nakomen". Doch vader wees tegen beter weten in dit aanbod af, hij wilde samen met ons blijven, zijn liefde en genegenheid voor ons was te groot om zo maar voor zichzelf een veilige haven op te zoeken. Dit won het van zijn angst. Hij zei steeds tegen moeder: "Agnes, sie tun mir nichts, bin doch immer ein guter Bürger der Stadt Aachen und Deutschland gewesen und habe mir nichts zu Schulden kommen lassen". Moeder vond het niet goed dat hij zijn vertrek, nu het nog kon, maar steeds uitstelde. En of ze hem nu vertelde, dat ze met ons na zou komen als ze alles geregeld had, hij bleef. Vader zei: "Of we gaan allemaal samen of helemaal niet". Hij kon toen nog naar Amerika of naar vrienden in Engeland, maar hij kon het niet opbrengen ons in de steek te laten; dit zou grote gevolgen voor hem en zus Trudi hebben. Trudi wilde toen alléén naar Engeland, samen met twee nichten, als au pair, maar ook dat vond vader niet goed. De twee nichten zijn goed in Engeland aangekomen en zijn

daar later getrouwd. Margot is hen na de oorlog met mijn zwager Fritz gaan opzoeken.

Zo gleden wij samen steeds verder weg van een menswaardig leven. Moeder werd steeds meer onder druk gezet omdat vader jood was; haar geheim - dat ze met hem in Engeland was getrouwd - hield ze verborgen, want moeder was uit hard hout gesneden. Ook Margot en ik werden steeds minder geaccepteerd, het was net of wij geestelijk onder een molensteen langzaam verpletterd werden. Wij waren immers statenloos. In 1937 had moeder een lang gesprek met de Nederlandse consul, de heer Van Pelser Berensberg, die een goede bekende van ons was en ons af en toe financieel uit de nood hielp. Hij kende de geschiedenis van ons gezin maar al te goed; hoe hij het allemaal heeft gespeeld, weet ik vandaag nóg niet. Moeder kwam met het goede bericht, dat Margot en ik de Nederlandse nationaliteit zouden kunnen verwerven. Maar dit ging helaas niet voor vader en Trudi. Wij moesten heel snel handelen, voordat het te laat zou zijn. Wij lieten in een automaat pasfoto's maken. Moeder reisde de volgende dag naar Maastricht en kwam inderdaad

terug met onze nieuwe legitimatie. Het waren geen passen maar grote vellen, een document met onze pasfoto erop, gestemd en gezegeld. Wij twee waren plotseling Nederlander; dit heeft ons doen overleven. Wij vonden het toen gewoon leuk.

Het ging ons weer iets beter, wij hadden een nieuw vaderland onder wiens bescherming wij stonden, wij hadden recht op financiële steun. Het Aken van vóór de oorlog werd steeds 'bruiner'. Het joodse leven vegeeteerde maar wat. De namen werden genoteerd van hen die de synagoge op sabbath of andere boete- en feestdagen binnengingen, of aan culturele manifestaties deelnamen. Ook een bezoek aan het joods maatschappelijk werk, dat aan de synagoge grensde, werd genoteerd en bespioneerd. Waren het geen SA of 'Stillen' van de SD, dan waren het leden van de Hitlerjugend en BDM (Bund Deutscher Mädel). Wij werden geholpen voorzover dat kon, want het aantal joden dat nog in Aken verbleef was teruggelopen.

Van kwaad tot erger

Toen kwam 9 november 1938, de 'Kristallnacht': een inferno raasde plotseling zonder waarschuwing over het joodse volksdeel in Duitsland. De synagoge, ons gebedenhuis, werd in brand gestoken. De brandweer bluste niet, ze moest alleen zorgen dat de aangrenzende panden en huizen niet mee verbrandden. De paar joodse winkels die nog open

waren, zoals van Valk, onze kosjere slager, werden kort en klein geslagen. De Pontstrasse lag vol glas van de etalageruiten. De Akenaren stonden erbij en

lachten, schreeuwden en joelden anti-joodse leuzen. De synagoge brandde de volgende dag nog steeds. Vader en ik stonden er voor en de tranen liepen over onze wangen: dit was het einde van de joodse gemeente. Vader zei tot mij: "Du bist jetzt Holländer; vergesse es nie was du heute gesehen hast; auch nicht wenn ich nicht bei euch bin. Ersinne dich immer an meine Worte. Vieles wird noch geschehen, wir sind noch nicht am Ende; vergesse es nie was diese Menschen uns antun, es sind Bestien". Ik heb dit in het Duits geschreven, omdat vader daar stond als een profeet uit de Torah. Het net om ons heen werd steeds vaster aangetrokken.

Moeder was in die tijd een rots in de branding waar wij ons allemaal aan vasthielden. De betrekkingen met Willie, Käthe en Ludwig (moeders kinderen uit het eerste huwelijk) werden steeds losser, ik geloof dat zij zich schaamden voor ons en teveel onder invloed kwamen van wat de massa geloofde. Toch heeft mijn (half)broer Willie bewezen dat hij aan onze kant stond toen de nood het hoogst was. Hij was uit het goede moederlijke hout gesneden. Wanneer het erop aan kwam was hij er om ons te helpen. Hij heeft nooit een goede verstandhouding gehad met vader, want hij beschouwde vader als een rivaal van zijn eigen zo vroeg overleden vader. Ik kan nu beter begrijpen hoe hij zich heeft gevoeld. Hij had evenzeer de liefde van moeder nodig en daarbij was vader nog jood.

In het jaar 1938 werd ons het leven, zelfs het ademen, onmogelijk gemaakt. Je leefde altijd in angst, moest op je hoede zijn, meed de mensen die je kwaad konden doen of je nariepen. Als je in de winkels in de buurt iets ging kopen, merkte je een ijzige stilte om je heen. Maar 1939 zou ons helemaal uit de koers rukken, ons knusse gezin zou uit elkaar vallen. Vader moest zich melden

**GEDWONGEN
ARBEID**

om in Brand vuilnis te sorteren, dus om alle voorwerpen van waarde op de lopende band eruit te halen: blik, glas, papier, textiel enzovoort. Het was een soort slavenarbeid. Toen gold het parool van de Winterhilfe: "Kampf dem Verderb", om zo veel mogelijk aan recycling te doen voor de oorlogsindustrie. Vader kon dit werk niet goed aan; hij werd ziek en opgenomen in het Burtscheiderkrankenhaus. Moeder was tevoren nog enkele keren naar Valkenburg in Limburg gereisd (wij hadden nu immers Nederlandse paspoorten) en zij smokkelde, met ons kinderen als camouflage, goud en andere waardevolle byouterieën van de joodse familie Holländer, die in de Grüne Weg een grote lompen-, schroot- en papieropslagplaats had. Natuurlijk verdiende moeder hier aan; tevens was het een goede voorproef van wat moeder met ons gezin van plan was.

Dreigende deportatie en ontsnapping naar Schaesberg

Vader en Trudi waren nog steeds statenloos, van Poolse origine. Opeens werden alle joden van Poolse afkomst opgeroepen om zich nog diezelfde dag op de Hauptbahnhof te melden met hoogstens één koffer. De nazi's haalden Trudi, die nog steeds werkzaam was bij 'Gummi Saul', daar weg. Zij zat al in de coupé van de trein, toen de heer Saul ons hiervan telefonisch op de hoogte bracht. Ze zouden worden gedeporteerd naar de Poolse grens en dan als vee over de zogenaamde groene grens worden gedreven. Moeder was opgewonden. Ze reed met de tram naar het station. De perrons waren door soldaten, SS-ers en SA-mannen, afgezet. Gewone burgers konden er nauwelijks bij komen, want de joden moesten ingeladen worden en er mocht er geen ontsnappen. Moeder beriep zich op haar Nederlandse nationaliteit. Ze vond Trudi en sleurde haar

Trudie Pakula.

Geboren 1922 in Kaiserlautern; overleden 1942 in Auschwitz. (Privébezit)

letterlijk uit de trein. Ze werden aangehouden en naar de bevelvoerende officier gebracht. Moeder heeft hem kunnen overbluffen. Ze zei dat ze de vader van Trudi vast beloofd had voor haar te zorgen zolang hij in het ziekenhuis lag en de vader mocht niet vervoerd worden. Ze zou er voor instaan, dat als de vader beter was, ze zich beiden bij de joodse vreemdelingendienst zouden melden. Tevens verlangde ze de bescherming van de Nederlandse consul. Na veel gebeld te hebben met de autoriteiten stond men moeder toe Trudi mee naar huis te nemen. Ik heb moeder nog nooit zo wit gezien. Trudi brak in tranen uit en kuste de handen van moeder.

Op wens van moeder had men vader langer in het ziekenhuis gehouden, omdat de dokter begrip had voor de moeilijkheden en de deportatie die vader tegemoet zou gaan. Moeder had al een plan gereed om vader en Trudi illegaal in de Aachener Wald over de Belgische grens te brengen. De Neder-

landse grens zou meer moeilijkheden opleveren. België was ook humaner dan Nederland in het opvangen van politieke vluchtelingen en asielzoekers. Willie liet zien dat hij het hart op de juiste plaats had en zo zijn ze enkele avonden met vader en Trudi naar de grens getrokken. Vader hoefde maar een paar stappen te doen en hij was in België, maar ze durfden niet, bang als ze waren dat ze bij aanhouding in het grensgebied teruggebracht en alsnog gedeporteerd zouden worden naar Polen, of in het concentratiekamp terecht zouden komen. Enige familieleden zaten al in het concentratiekamp. De man van een zuster van tante Anna pleegde er zelfmoord door zich in de cel op te hangen.

Iedere dag opnieuw was er een van spanning: wachten met afgesloten deuren, letten op de bel, politie te woord staan, want ze waren vader en Trudi aan het zoeken. Die waren dan bij Frau Rechtsanwält Cornelly. Moeder wist naar buiten alles verborgen te houden, zelfs aan ons kinderen vertelde ze niets, zodat wij ons niet konden verspreken. Moeder kwam in contact met enige smokkelaars, waarbij ook douaneambtenaren en SS-ers, die voor veel geld mensen, vooral joden, over de grens brachten. Zij hadden zich in deze lucratieve zaken gespecialiseerd. Joden die konden en wilden vluchten, hadden hier alles voor over. Er werd besloten vader en Trudi naar België te laten brengen. Het bedrag voor het in veiligheid brengen bedroeg 10.000 mark. Moeder had dit bedrag met hard werken en van wat er van de huur na aftrek van alle verplichtingen overbleef, gespaard bij de Sparkasse in Aken. Moeder haalde het er af, maakte er verder geen woord aan vuil. Het afscheid was kort. Volgens de plannen van moeder zou het maar voor een korte tijd zijn. Twee dagen later kwam de afgesproken kaart, dat Trudi en vader veilig de grens waren gepas-

seerd en in Antwerpen verbleven, waar ze asiel hadden aangevraagd. Ze werden opgevangen door het joods maatschappelijk werk. Wij haalden opgelucht adem en waren verheugd. Weer kwam de politie en ook de SD bij ons navragen waar vader en Trudi waren. Moeder zei ijskoud, dat zij naar de Poolse grens waren vertrokken, zoals was afgesproken, en wij niets meer van hen hadden gehoord.

Toch was het gevaar niet geweken. Het was tijd, vond moeder, om onszelf in veiligheid te brengen. Wij zochten, via een zakenrelatie in Heerlen, een gunstige gelegenheid om naar Nederland te emigreren. Het was de familie Roderburg, waarvan de zoon Otto vroeger altijd bij vader de gymschoentjes kocht, die hij aan internaten en kloosters doorverkocht. Roderburg had een schoenmakerij aan de Schaesbergerweg in Heerlen en een kleine schoenfabriek aan de Voskuilenweg. Eerst kwam de oude heer en later zoon Heinz; moeder kon hen overhalen om ons te helpen.

Vader zou van België naar Heerlen worden gebracht om bij Roderburg onder te duiken en als hulp te werken in de schoenmakerij. Eerst moest moeder echter alle instanties af om de emigratiepapieren te verkrijgen, want we moesten ook meubels meenemen. Daar het oorlogsgevaar reeds dreigde, was dat niet zo eenvoudig. We kregen veel steun van de Nederlandse consul te Aken, die moeder bijstond en waarschuwde met het oog op wat tegen moeder ingebracht kon worden. Wij konden beter naar Nederland vertrekken nu het nog kon. Moeder haalde tussen de bedrijven door vader vanuit Luik, waar toen de voetbalinterland België - Nederland werd gespeeld. Omdat veel Limburgers gebruik maakten van de trein om de wedstrijd te kunnen zien, zou de douane niet zo nauw kijken. Ze gebruikte hiervoor het Nederlandse paspoort van

Willie. Op zijn paspoort had ze inkt geschud, zodat de foto onduidelijk was, waarbij kwam dat de treinverlichting summier was. Vader was zogenaamd een krant aan het lezen, moeder hield de twee passen over elkaar, de douane keek ernaar, en het lukte: vader was veilig in Nederland! Moeder bracht vader naar Roderburg waar hij een kamer kreeg en er zijn werkzaamheden begon, klandestien, voor kost, inwoning en één gulden zakgeld per week. Hij was een goedkope arbeidskracht, want hij maakte ook nieuwe schoenen en aangepaste schoenen.

Het was in de tijd van de grote vakantie. Ik was overgegaan naar de vierde klas, had een schoolonderzoek achter de rug en zou na mijn vierde jaar de intrede op het gymnasium doen. Want de belofte van vader om mij te laten verder leren was voor moeder een gebod. Ik zou later immers naar Palestina gaan.

Vader had het moeilijker dan wij. Hij had voorlopig wel een verblijf, maar geen verblijfsvergunning. Het was een ware martelgang voor vader om als zelfstandig zakenman nu naar anderen te moeten luisteren en aan de welwillendheid van anderen overgeleverd te zijn. Hij droeg zijn lot evenwel zonder te morren. Trudi ging het niet slecht, zij had werk gevonden en kreeg ook een vriend, maar het fijne ervan werd voor ons kinderen verborgen gehouden. Wij waren opgelucht, al waren wij op de hulp van anderen aangewezen. De zoon Hein Roderburg kwam elke week naar Aken om te vertellen hoe het vader ging en om van zijn vader opdrachten aan moeder te geven. Ook werd gevraagd om enige schilderijen en miniaturen aan te kopen en die bij onze meubels, die wij nog grotendeels moesten kopen omdat bij ons alles ingebouwd was, voor hen in te voeren.

Intussen had Roderburg een kleine woning voor ons gevonden in de

Hoogstraat (nu Op De Heugden) te Schaesberg, huisnummer 100. Eerst zou het de Voskuilenweg worden, waar ook huizen te huur waren, maar deze deden twintig gulden huur en te Schaesberg was de onderhuur twaalf gulden voor drie kamers. Moeder wikkeld haar zaken af. Wij kregen van de douane formulieren waarop alles omschreven moest worden. Wat we niet mee mochten nemen kreeg Willie, die verkering had met Maria, en die in Duitsland, waar hij chauffeur was, wilde blijven. Hij kreeg onze woning. Ook Käthe en Ludwig, die weer een stommitieit had uitgehaald en vast zat, zouden beiden in Aken blijven. Ze waren geïnfecteerd met het 'Duitse zijn' en voelden er niets voor om de onzekere stap te doen. Ze waren er tegen dat moeder alles achter liet, omdat ze meer om 'haar jood' gaf, zoals ze het uitdrukten. Steeds meer kwam het verschil tussen ons naar voren. Het was schrijnend voor moeder en voor ons. Alle kostbare boeken van vader moesten achter blijven. Het waren veel Hebreeuwse boeken die verboden bezit waren en die we haast niet door de douane zouden krijgen. We hebben ze naar de heer Dublon gebracht. De meeste boeken stonden op de zwarte lijst. Alleen de talmoed, de teffilla en de berachot, de teffilin en de gebedsshawl kon moeder verbergen.² Ikzelf had 'Grosche für Grosche' gespaard voor een fiets en wilde die nog meenemen. Die kostte toen 26,50 mark bij het 'Haus für Alle'. Wij mochten in totaal twee fietsen meenemen. Want Ludwig die, onder voorwaarde dat hij naar Nederland zou vertrekken, door bemiddeling van Willie en een ons bekende advocaat (de vriend van mevrouw Cornelly) vrij was gekomen, zou meegaan. Wel niet van harte, maar er dreigde een rechtszaak met veroordeling als hij in Aken bleef. Toen zou en moest ook Käthe mee. Wat kon moeder anders dan hen maar meenemen? Ze

zouden een dag later nakomen, en wat gebeurde: Käthe kocht ook nog gauw een fiets, die absoluut mee moest, en ik kon mijn fiets terug gaan brengen. Ludwig was werkzaam op een paardenfokkerij op Königshügel, want hij was in een internaat bij Bittburg geweest en daar in de buurt op een boerderij in het boerenvak groot geworden.

Geruchten over concentratiekampen

De familie van vader in Frankfurt en omgeving was óf ontsnapt óf zat vast in gevangenschappen en concentratiekampen. Nu, na bijna zestig jaar, weet geen Duitser iets van die vroege concentratiekampen van de dertiger jaren en de sadistische handelingen die toen reeds toegepast werden op de joodse medeburgers. Wij wisten ervan door familie, bekenden en vrienden die men na een tijdje had vrijgelaten, op voorwaarde dat ze Duitsland zouden verlaten. Ze waren in Dachau en Bergen-Belzen geweest. Men kon de gruwelijke verhalen haast niet geloven. Maar men had met waarheidslievende mensen te doen. Sommigen konden nog emigreren naar Palestina, Engeland, Brazilië of Argentinië. Men hoorde veel, maar moest er het zwijgen toe doen. Er was een economische opbloei in Duitsland dank zij de militarisering. Hitler en zijn bruine horden waren in een overwinningsroes gekomen: de 'Anschluss' van Oostenrijk en daarna van Sudetenland. De hele wereld was onder de indruk, alle democratische krachten waren uitgeschakeld, de katholieke en protestantse kerk zwegen. Paus Pius XII sloot een concordaat met Hitler: hij had nu vrij spel gekregen om zijn plannen door te voeren. De mensen deden gewoon mee, óf bewust óf omdat ze verblind waren. De joden waren 'Fremdkörper' die vernietigd moesten worden. Elke dag waren er nieuwe chicanes en verorde-

ningen, ook van de zijde van de katholieke en protestantse kerk. De gemeentelijke autoriteiten deden mee. 'Plaats maken', heette het toen, 'für die arischen Volksdeutschen'. Mijn vader heeft mij in de zionistische traditie groot gebracht: ik was de beloofde zoon, de drager van zijn ideaal dat één van ons naar Palestina zou gaan, waarvoor hij in zijn leven zoveel heeft gedaan. Hij was één van de weinigen die in Erets Israël (het oudtestamentische Palestina) geloofden als ons vaderland, waarheen wij moesten terugkeren. Ik droomde van de kibboetsim en zag mij al werkzaam als vrij mens in de kibboets, om zo voor ons joden een betere toekomst en een leven in vrijheid te helpen opbouwen.

Eindelijk naar Nederland

We zouden naar Nederland vertrekken om een nieuwe toekomst op te bouwen. Voor ons kinderen was het een groot avontuur: waar zouden wij terecht komen, zouden we geaccepteerd worden, niet meer worden nageroepen, niet meer worden uitgescholden? Dagen van angst waren nu aangebroken: zouden we werkelijk kunnen vertrekken, zouden de Duitse autoriteiten geen roet in het eten gooien ...? Altijd weer kwamen er nieuwe formulieren aan te pas. De verhuiswagen was in Schaesberg gehuurd, de firma Eurlings zou ons verhuizen. Wij moesten in Aken uit de woning, alle kamers werden door de douane verzegeld. Gelukkig konden wij nog bij mevrouw Cornelly enige dagen logeren tussen haar Perzische katten.

Het was eind augustus 1939. De lokale kranten stonden vol met haatcampagnes tegen Polen. Er broeide iets. Op de Krefelderstrasse bij de uitspanning Cortis en bij het buitenrestaurant Neutivoli kwamen boezonen met hun paarden en wagens; ze werden gekeurd en van een uniform voorzien. In de lege lakenfabriek, waar de heer Klaar - de

man die onze drie schapen een tijdje had verzorgd - een dienstwoning had, werden kwartieren gemaakt om soldaten onder te brengen. Pantserwagens en lichte tanks knarsten de Krefelderstrasse af. Bij het Shelltankstation werden auto's gekeurd en geconfiscieerd; de eigenaars kregen een bewijs van inlevering en de auto's werden meteen in een grijze Wehrmacht kleur gespoten. Alles was in rep en roer.

Toen kwam het verlossende bericht dat we konden vertrekken, dat was op een zaterdag, naar ik meen 2 september. We moesten er voor zorgen, dat we om 18.00 uur de grens waren gepasseerd. De grensovergang zou in Kerkrade zijn. De verhuiswagen was er al vroeg; burenen stonden achter de gordijnen te gluren. Wij moesten wachten op de douane die de zegels moest verbreken, zodat onze huisraad kon worden opgeladen. Ludwig werd als lastige buitenlander uitgewezen. Opa Wilhelm kwam nog gauw aangelopen om afscheid te nemen. Hij had van de huurders nog enige maanden huur gekregen en omdat hij wist dat moeder zowat alles uitgegeven had, verheugde hij zich erop zijn 'Nes' (mijn moeder Agnes) nog wat mee te kunnen geven. Maar opa had verkeerd gerekend: een douanier nam het geld in beslag omdat het deviezensmokkel zou zijn. Maar omdat deze douanier, ondanks zijn NSDAP-speld, met ons te doen had, en dankzij de overredingskracht van moeder, liet hij ons toch vertrekken. We werden uitgewuifd door opa, Willie, Maria en mevrouw Cornelly. Wij keken nog om, de burenen hielden zich binnen, want zij wilden zich niet met ons compromitteren.

Wat ik achterliet was een mooie jeugd tot aan mijn vijfde levensjaar, en daarna een hoop ellende. Zouden wij ooit nog naar Aken terugkomen? Wij vertrokken graag, maar toch met bedroefd hart; wij wisten niets over ons

nieuwe vaderland. Moeder liet alles achter wat zij had opgebouwd en verworven: haar thuis, vertrouwde omgeving, moedertaal, familie, vrienden en kennissen. Zij waren juist in de laatste jaren zeer onvriendelijk tegen ons en nog meer tegen moeder geweest. Het waren toch haar vader, die evenwel altijd bij ons is gebleven en achter ons heeft gestaan, haar broer en haar zuster. Dit alles moest ze van de ene dag op de andere achter zich laten. Wij kinderen keken uit naar het nieuwe avontuur in Nederland.

NOTEN

1. De S.A. was de 'Sturmabteilung', de knokploegen van de nazi's. De S.S. was de afkorting voor 'Schutzstaffel', het para-militaire elitekorps van de nazi's in Duitsland en later ook in de bezette gebieden. De S.D. was de 'Sicherheitsdienst', de politieke inlichtingendienst van de S.S.
2. De talmoad is een in de eerste eeuwen na Christus uit mondelinge overlevering ontstaan verzamelwerk, waarin al die aanvullingen op het Oude Testament te vinden zijn, die het maatschappelijke, burgerlijke en godsdienstige leven van de Israëlieten regelen. Het Berachot-traktaat was een onderdeel van de Talmoad en werd op de joodse leerscholen behandeld. De tefillin was een traditionele gebedsriem die door iedere mannelijke orthodoxe jood tijdens het ochtendgebed werd gedragen. Hij werd op een speciale wijze rond het hoofd en de linkerarm bevestigd. In doosjes waren perkamentstroken met teksten uit het Oude Testament gesloten.

TH. SNIKERS

WOONHUIZEN

IN HOEVE OVERSTE WORM

De Hoeve Overste Worm vóór de verbouwing.

Op het moment dat de eigenaar van de hoeve Overste Worm in Heerlen plannen indiende om de vervallen boerderij, gelegen tussen kasteel Terworm en motel Heerlen, in oude luister te herstellen, bleek het bestemmingsplan voor het gebied gewijzigd. De oude boerderij was 'weggeprojekteerd', moest architect Hein Lipsch uit Sittard aan zijn opdrachtgever melden. "Terwijl het toch juist in de plannen van de gemeente paste om het gebouw te handhaven", zegt de ontwerper. Het schoonheidsfoutje werd met hulp van de gemeente weer snel rechtgezet. Begin 1993 werd met de werkzaamheden begonnen.

Aanvankelijk was het de bedoeling de achter motel Van der Valk gelegen hoeve, eertijds een afsplitsing van kasteel Terworm', te restaureren. Volgens de architect liet de toestand van het gebouw, dat niet op de Monumentenlijst voorkomt, zulks niet toe. De fundamenteen waren onder meer zwak, in de muren zaten grote scheuren. Besloten werd de hoeve, die medio vorige eeuw al eens grotendeels werd herbouwd, van

de grond af aan opnieuw op te trekken. Hoofdeis van de gemeente Heerlen was, zegt Lipsch, dat de verschijnings- en belevingswaarde van de eerst 'weggeprojekteerde' hoeve zoveel mogelijk gehandhaafd zou blijven.

De massa en de omtrek van het gebouw zijn dan ook hetzelfde gebleven. En ook uiterlijk is het karakter van de hoeve bewaard, al zijn niet overal dezelfde elementen teruggekeerd, zoals de architect opmerkt. Op een aantal plaatsen is bewust duidelijk gemaakt dat het om een ingreep uit 1993 gaat. Het woonhuis aan de voorzijde is uiterlijk het meest herkenbaar gebleven. En ook de indeling van dit woonhuis is grotendeels intact. Aan de voorzijde van de hoeve direct aan de weg is eveneens weer een toegangspoort aangebracht. Deze zal echter maar weinig worden gebruikt omdat de eigenaar dat vanwege het verkeer te gevaarlijk vindt. Hierin schuilt tevens de verklaring voor de belangrijkste wijziging in het uiterlijk van de hoeve. Aan de rechterzijkant, die gericht is naar het motel en waar oor-

spronkelijk stallen waren, is een nieuwe hoofdingang naar het motel gecreëerd. Hier zijn ook twee (open) garagepoorten te vinden.

In de achterzijde van de hoeve bevonden zich oorspronkelijk de schuren. Hierin is nu het tweede hoofdwoonhuis ondergebracht. Dit woongedeelte heeft uiterlijk een nogal klassieke invulling gekregen. In de buitenzijde van de linkervleugel, voorheen het domein van de koeien, zijn deels elementen uit vroeger tijden aangebracht, bijvoorbeeld hardstenen omlijstingen van de ramen. Een nieuw element is een grote glazen pui in

het midden. Deze vleugel, die net als vroeger naar boven helemaal open is, wacht nog op een functie. Het karakter van de binnenplaats ten slotte is nogal gewijzigd. Dat komt door de vele nieuwe ramen en uiteraard het nieuwe woonhuis aan de achterzijde. Storend is deze wijziging geenszins.

NOOT

- 1 Volgens Alb. Corten heeft de 19de-eeuwse hoeve Overste Worm minstens één voorganger gehad. Zie A. Corten, Terworm, gebied van monumenten en geschiedenis, in: LvH 34 (1984) 29-38.

De nieuwe woonhuizen gezien vanaf motel Heerlen.

De binnenplaats

BOEKBESPREKING

M. van Dijk, De schutterije van Heerle. De geschiedenis van de broederschap en schutterij St. Sebastianus Heerlen. Deel 1: van de late middeleeuwen (1484) tot aan de Franse Tijd (1794).

Heerlen 1994, 122 blz. met illustraties. Prijs: f 14,95.

Er is beslist moed voor nodig om de geschiedenis van de schutterij Sint Sebastianus van Heerlen (niet te verwarren met die van Heerlerheide) te gaan schrijven. Er is al vaak over geschreven en bovendien zijn de bronnen zo schaars, dat het veel moeite kost er een betrouwbaar verhaal van te maken. Mark van Dijk heeft dit aangedurfd: in 1991 besloot hij op verzoek van de schutterij met een onderzoek te starten en thans ligt er een prachtig boek voor ons van ruim 120 bladzijden. Uit de lijst van bronnen en literatuur blijkt al, dat hij niet over één nacht ijs is gegaan. Hij heeft vele bronnen onderzocht en op kritische wijze het kaf van het koren trachten te scheiden. Het geheel is omgeven door hoofdstukken over "De geschiedenis van Heerlen in vogelvlucht", "Het oude schutterijewezen" in het algemeen en een hoofdstuk over de verhouding met kerk en overheid. Het blijft jammer dat er voor het ontstaan van schutterijen zelden of nooit een jaartal of periode genoemd kan worden. Ook voor Hoensbroek en Voerendaal en de vroegere "onderbanken" Brunssum met Schinveld en Jabeek en Oirsbeek met Amstenrade, Merkelbeek en Bingelrade wordt volstaan met de stereotype zin "het oudste zilver dateert uit ...". (blz. 30-31). De auteur noemt het vermelden van oprichtingsdata dan ook een heikel punt (blz. 48). Dat hij zich heeft beperkt tot de geschiedenis tot en met de achttiende eeuw is geen bezwaar, want dat

is juist de geschiedenis van het ontstaan, de ontwikkeling, het bezit, de beleving in en buiten het schutterslokaal "De Helm" en de levensverhalen van kleurrijke officieren en koningen. Bovendien stelt hij ons een boek over de latere jaren (tot 1960) in het vooruitzicht.

Zeer interessant is zijn beschrijving van andere betekenissen van het woord "schut" en hij tracht daarbij (met succes, denk ik), het misverstand uit de weg te ruimen, dat een schutterij een soort burgerwacht was. De naam "Sint Sebastianus" (de "pijlheilige", zegt de auteur) werd in Heerlen en omgeving vaak aan schutterijen gegeven. Interessant is, dat er op een monstrans van de Pancratiusparochie een beeldje van Sebastianus is aangebracht, naast een van de heilige Pancratius. Zo kan men in het boek van Mark van Dijk heel veel wetenswaardigheden vinden, ook over grondbezit (met kaarten), inkomsten en (vooral) verteringen. Dat de schutterij vooral een gezelligheidsvereniging was, zoals de auteur heeft vastgesteld, is mij na lezing volkomen duidelijk. Zéér aanbevolen.

M.A. van der Wijst

BERICHT

Het Thermenmuseum in Heerlen toont tot en met 14 augustus 1994 de tentoonstelling 'HET GRIJZE VERLEDEN'

Archeologie en bouwhistorie in het werk van Geert de Bruijn en Peter Gabriëlse

Geert de Bruijn (Amsterdam, 1956) is een kunstenaar wiens grote interesse in de archeologie duidelijk in zijn werk blijkt. Hij laat zich inspireren door symbolen, ornamenten en oerbegrippen uit het grijze verleden. De moedergodin, de Magna Mater, is zo'n oerbegrip. Zij beheerst het leven en de dood, zij is het begin en het einde van alles. De moedergodin heeft niet alleen meerdere gedaanten, maar ook meerdere namen: de prehistorische Moeder Aarde, de Egyptische Isis, de Romeinse Matrone en de christelijke Maria. De Moeder verzorgt, voedt en beschermt huis en haard. Vormen en symbolen als de driehoek en de boot verwijzen naar de moedergodin en haar belangrijke rol in het grijze verleden, maar ook in het heden. De driehoek en de boot komen dan ook regelmatig in De Bruijn's werk terug.

Een tempeltje voor de Romeinse moedergodin Nehalennia, waarvan de oorspronkelijke tempels in Zeeland hebben gestaan, neemt een belangrijke plaats in binnen de tentoonstelling. Als men dit tempeltje binnentreedt, wordt men geconfronteerd met drie gedaanten van de moedergodin: in volle Romeinse glorie, ingekaderd binnen het christelijke geloof en in losse fragmenten in een museumvitruine (historische resten achter slot en grendel).

Ook opgravingen en opgravingstekeningen fungeren regelmatig als uitgangspunt. Speciaal voor deze tentoonstelling heeft Geert de Bruijn de plattegrond van de Thermen als bron gekozen

en deze in een aantal werken gebruikt.

Peter Gabriëlse (Middelburg, 1937) baseert zijn werk duidelijk op bouwhistorie en architectuur. Zijn ouders waren antiekhandelaren en woonden in een inspirerend achttiende-eeuws huis. Na zijn opleiding aan de kunstacademie in Rotterdam werd Gabriëlse decorontwerper bij de televisie en in het theater. Maar al meer dan tien jaar geleden ontstonden zijn eerste kastsculpturen en de laatste jaren gaat daar steeds meer zijn aandacht naar uit.

In deze 'kastjes' van 36 bij 36 centimeter construeert hij met onderdelen, materialen en voorwerpen uit het grijze verleden verrassend nieuwe en intieme interieurtjes. Elk interieur heeft zijn eigen sfeervolle symboliek en subtiele verlichting. In contrast tot deze nostalgische kijkkastjes staan een meer dan levensgrote, oude ladenkast en een doorkijkkast. In deze speciaal voor de tentoonstelling gemaakte doorkijkkast zijn verwijzingen naar het archeologische karakter van het Thermenmuseum zichtbaar.